

Újabb adatok a kazár népnév történetéhez

Az NyK 83 (1981)/2. számában összefoglaltam a kazár népnév történetére vonatkozó fontosabb etimológiai kísérleteket, a népnév korai előfordulásait és azt a történeti koncepciót, amely végeredményben a kazár népnév -z-jére épült. A nemrég felfedezett terhini felirat kétségtelenné tette, hogy a kazár népnév török alakja *qasar*, s így ez a népnév semleges a *z* vagy *r* kérdésben. Ráműtöttem arra is, hogy a népnév -s-szel hangzó alakja a legkülönbözőbb forrásokban előfordul, nagyrészt eddig is ismeretes volt, s hitelüket alaptalanul vonták kétségbe. A terhini felirat ismeretében Czeglédy Károly egy rövid cikkben jelezte, hogy több ponton módosította eddigi véleményét (MNy. 77: 461–462). A magyar őstörténet kutatói nagy érdeklődéssel várják ennek részletesebb kifejtését. 1982 augusztusában a IV. Nemzetközi Mongolisztikai Kongresszus idején alkalmam volt most már a kérdéses helyet személyesen is megvizsgálni, a terhini felirat eddigi kiadásait az eredeti kővel egybevetni. A *qsr* olvasatot külön is ellenőriztem, az előző cikkben írottakat csak megerősíthetem. Ennél sokkal lényegesebb hogy hozzájutottam M. Šinehüü Orhon-Selengijn runi biögijn šine dursgal (Studia Archeologica VIII., fasc. 1, Ulaanbaatar 1980) című munkájához, melyben a terhini feliratnak a korábbihoz képest módosított kiadása mellett két másik újonnan felfedezett rovásírási felirat is napvilágot látott. Az egyik egy — más szempontból igen érdekes — oszlopfelirat Kara Balgaszunból, a másik az alább ismertető tezi felirat. Tekintettel arra, hogy a tezi feliratban kétszer is előfordul a kazárok neve, s e felirat szoros összefüggésben van a terhini és a sine-uszu-i felirattal célszerűnek látszik a tezi felirat idevonatkozó kérdéseit bemutatni.

I. A tezi felirat.

A feliratot 1976-ban találták a Hövsgöl (Kubsugul) ajmak Cagaan-uul járásában a Hudzsirt brigád által használt területen, egy Övör-bulangijn Höh Tolgoj nevű helyen, a Tez folyó forrásvidékén. A feliratos kőnek eddig csak egy darabját találták meg, ez 75 cm hosszú és 32 × 22 cm oldalhosszuságú nagyjából hasáb alakú kő. A kővön összesen 21 sor írás van, a megmaradt kődarab a sorok végeit tartalmazza. Sajnos Šinehüü csak az egyik oldal rajzát közli külön, így a sorok elhelyezkedését a négy oldalon nem lehet megállapítani. Maga Šinehüü folyamatos sorszámozást adott (1–21). A Šinehüü által adott rajzos átírás és az erre alapuló transzkripció, illetve fordítás egy-két helyen biztosan rossz, megfelelő fényképek illetve pacsolat hiányában egyelőre nem ellenőrizhető. A terhini felirat átírásánál az tapasztalható, hogy Šinehüü elég pontosan követi az eredetit, s a betűk átrajzolásában nem megbízhatatlabb mint hasonló helyzetben nagynevű turkológusok voltak. Így szövegét,

a hitelesebb fényképek és pacskolatok, illetve az eredeti megvizsgálásáig is, a kellő óvatossággal, használni lehet.

Nem érthetünk egyet Sinehüü datálásával, aki (i. m. 57) 760 és 780 közé teszi a tezi felirat megírásának idejét. Már Klačstronyj (1980, 87) rámutatott a terhini felirat és a sine uszu-i felirat párhuzamos helyeire és T. Tekin a terhini feliratról írt és publikálás alatt álló cikkében további részletekkel erősíti meg Klačstronyj nézeteit. A tezi feliratról azonban egyikük sem tesz említést.

A három felirat kronológiai viszonya a sine-uszu-i felirat egyik helyének alapján most a tezi felirat előkerülése következtében világossá vált. A sine uszu-i felirat keleti oldalának 7–10. sorai így szólnak: [7:] ... *ančip bars yilqa čik tapa yoridim. Ekinti ay tört yegirmike Kämä [8:] toqidim. Ol y [ilqa] ... k ... d ... č ... nt ... [te]z baši anta qasar quridin örgin anta etidim čit anta toqidim yay anta yayladim yaqa anta yaqaladim belgümin bitigimin anta yaratidim ančip ol yil küzün ilgerü yoridim tatarıy ayatdim. Tabışyan yil [9:] bešine ayq[a] teg ... [ulu yil]qa Ötüken yiš baši anta As öñüz baš anta Iduq baš kedintä Yabaš Tuquš beltirinte anta yayladim örgin yaratidim čit anta toqidim biñ yilliq tümen tünlik bitigimin belgümin anta yaši tašqa [10:] yaratidim toqidim]*

„Ezután a tigris évében a čik-ek ellen vonultam ki. A második hónap 14-én a Käm (folyónál = Jenyiszey) (8) megütöttem velük. Még abban az évben ... a Tez forrásánál ott a Qasar nyugaton (lévén), székhelyemet elkészítettem, a gyepü palánkot felvertem, a nyarat ott töltöttem, a határt ott kijelöltem, az emlék(jele)met, az írásomat ott elkészítettem, majd még ugyanazon év őszén keletre vonultam, a tatárokat megfaggtam. A nyúl évének (9) ötödik hónapjában ... (a sárkány évé)ben az Ötüken erdejének tetején ott ... az As folyó forrásánál, az Iduq Baš ('Szent fő') mögött, a Jabaš és a Tuquš összefolyásánál ott töltöttem a nyarat, a székhelyemet ott elkészítettem, a gyepü palánkot ott felvertem, az ezer éves, tízezer napos írásomat, emlék(kö)vemet ott a lapos kőre elkészítettem, felvéstem ...”

Mint látjuk a sine-uszu-i felirat két felirat felállításáról beszél. Eddig azt hitték, hogy legalább az egyik maga a sine uszu-i felirat. Valójában azonban az első a tezi felirat, a második a terhini felirat. Alátámasztja ezt a terhini felirat párhuzamos helye, a nyugati oldal 1–3 sora: [1:] *tez baši anta örgin ... anta yaratidim bars yilqa yilan yilqa eki yil [2:] yayladim ulu yilqa Ötüken ortusinta As öñüz baš Qan Iduq baš kedininte yayladim. Örgin bunta yaratidim čit bunta toqidim biñ yilliq tümen künlik bitigimin belgümin bunta [3:] yaši tašqa yaratidim tulqu tašqa toqidim.* [1:] A Tez forrásánál ott székhelyemet ... ott elkészítettem, a tigris évében és a kígyó évében, e két évben [2:] nyaraltam. A sárkány évében az Ötüken közepében, az As folyó forrása, a Kán Iduq Baš („Szent fő”) mögött töltöttem a nyarat, a székhelyemet itt felállítottam, a gyepü palánkot itt felvertem, az ezer éves, tízezer napos írásomat, emlék(jele)met itt [3:] a lapos kőre elkészítettem, a hasáb kőre felvéstem”.

A terhini feliratról világos, hogy két szálláshelyről esik szó itt is, a második az a hely ahol a terhini feliratot felállították, ugyanis ellentétben a sine uszu-i feliratban használt *ott (anta)* helyhatározóval, a terhini feliratban *itt (bunta)* van. Az első szálláshely a Tez folyó forrásánál volt, s erről a terhini felirat úgy beszél, hogy *ott (anta)*. Maga a tezi feliraton a megfelelő helyen ez áll: [13:] ... *el sir ilgerü qonti belgüsin bitigin bu urti buyruđi [14:] [Te]zig qasar qurıy qonti čit tikdi örgin yaratdı yayladım* „(13:) ... *el sir* keleten

telepedett le. Az emlékkövét, írását itt bevésni parancsolta . . . [Te]zt, qasar nyugaton telepedett meg, a palánk-gyepút felvertem, a székhelyet felállítottam, a nyarat eltöltöttem". Mint látjuk a helyhatározó: *itt (bu)*.

Eddig zavaróan hatott a terhini feliratban a tigris és a kígyó évének együttes említése, amely után következik a sárkány éve, holott a sorrend a következő:

majom 744	tigris 750
tyúk 745	nyúl 751
kutya 746	sárkány 752
disznó 747	kígyó 753
patkány 748	ló 754
szarvasmarha 749	juh 755

A sárkány éve, vagyis a terhini felirat megírásának éve 752, míg a tezi felirat két évvel korábban 750-ben, a tigris évében készült. Valamilyen okból a terhini felirat írása áthúzódott a 753. évre, ebben az évben a kagán a nyarat ismét a Tez forrásánál töltötte, s télire vonult vissza a Terhin völgyébe amikor a kő elkészítését befejezték. Így került a 753-as dátum is a felíratra. Hogy ez a helyzet a felirat íróját is zavarhatta azt jól mutatja a szöveg: *bars yilqa yilan yilqa eki yil* kifejezés. Mindezek alapján a három felirat kronológiája: tezi felirat 750, terhini felirat 752–753, sine uszu-i felirat 759. A kara-balgaszuni feliratok későbbiek, már a manicheizmus felvétele után készültek és most itt minket nem érdekelnek.

A feliratok időrendjének tisztázása után nézzük mostmár meg a kazár népnév előfordulását a tezi feliratban. A már idézett helyen ez áll: . . . *zig qasar qurıy qontı*. A *qon-* „letelepedni, megtelepedni” ige vonzata általában lokativus, de éppen a korai szövegekben előfordul a tárgyeset is. Így pl. a Toñuquq felirat déli oldalának 10. sorában: . . . *türk bodunuy Ötüken yerkä bän özüm Bilge Toñuquq Ötüken yerig qonmiş teyin ašidip* „Hallván, hogy azt mondják, hogy a türk nép az Ötüken földjén (*yerkä*), én magam Bilge Toñuquq az Ötüken földjét (*yerig*) telepítettem meg” (a magyarban visszaadhatatlan, hogy egyazon ige van a nép és a miniszter letelepedésére). A *qurıy* tehát itt olyan tárgyeset, mint a *yerig*, s jelzi a helyet ahol a kazárok letelepedtek, esetünkben a nyugatot. Alátámasztja ezt a magyarázatot az előző sor, ahol az áll: . . . *el sir ilgerü qontı* itt az . . . *el sir* népet keleten való letelepedéséről van szó, az *ilgerü* szóban az *ilk* „első” *ilk-gerü* „az elől levő, keletre” helyhatározót kell látnunk. Az *el sir* népnév bizonytalan, Šinehüü szerint a magashangú *l*, *s* és *r* olvasható. A szövegből tehát annyi derül ki, hogy a Tez forrásvidékénél a kagáni szállást úgy állították fel, hogy nyugaton volt a *qasar* és keleten az . . . *el sir*. Ezt a helyzetet kell, hogy tükrözze a sine uszu-i felirat vitatott mondata: *qasar qurıdın örgin anta etıdım* Ezt a mondatot előző cikkemben, követve Ramstedt és Clauson értelmezését, úgy fordítottam, hogy „Qasartól nyugatra székhelyemet felállítottam” (I. NyK 84: 369). A tezi felirat azonban most már világosan utal arra, hogy a qasarok voltak a királyi székhelytől nyugatra, vagyis a kagáni székhely tőlük keletre. Ezért most a *-dın* végződést nem honnan kérdésre felelő helyhatározó ragnak, hanem Gabainnal (1950, 89) általános helymegjelölő határozónak fogom fel (vö. *küntün bulun*, „délén”, *öndün sinar* „elől, keleten”, *tašdın* „kint”, Gabain: i. h., vö. még Sinor 1943/1982. 10–12). A fordítás tehát: „qasar nyugaton (tartózkodott) (mikor) ott székhelyemet felállítottam”. Míg a tezi feliratban még a qasarok letelepedésé-

ről van szó, addig kilenc évvel később a letelepedés már tény, a qasarok ott vannak, egy csoportjuk a Tez forrásvidékénél tartózkodik.

A tezi feliraton még egyszer előfordul a kazár népnév. Emlékeztetve arra, hogy a sorok elején egy elég hosszú rész hiányzik idézem a felirat első öt sorát:

1. ... *rä tabyačqa bazlanmîš: uyyur: qayan: toq olurmîš: yetmîš: yil ärmîš:*
2. ... *ëbir el aqadir qasar: anta barmîš: ol: bodunîm: keŋkerešdü*
3. ... *mîš: buzuq bašin (:) qaza: uçuz kök: äki atliyin: tökä: barmîš*
4. ... *olurmîš: anîŋ eli: uç yüz: yil: el tutmîš: ančip boduni*
5. ... *önre: qilintugda: uyyur qayan: olurmîš: äik uluy qayan*

1. ... a kínaiaknál megbékéltettek. Az ujjur kagán elégedetten uralkodott, hetven évig volt ...

2. ... ebir/ibir nép, az aqadir qasar ott elment. Ott a népem a Kengkeresnél ...

3. ... volt. A Buzuq (a „tönkrement”) fejét szétszórva, az Uçuz (az „értéktelen”) gyökerét (ősét), a két nemzetségfőt szétszórva elmentek ...

4. ... uralkodott. Annak a birodalomnak ügyét 300 évig irányította, azt a népet ...

5. ... keleten való megtételekor, az ujjur kagán a trónra került, a csikek nagy kagánja ...

Miután a sine uszu-i feliratból tudjuk, hogy az ujjur birodalom megszilárdításának folyamatában döntő volt a 750-ben a csikek ellen vezetett hadjárat, a tezi felirat 5. sora vonatkozik az ujjur birodalom megalakulására, mikor a kelet elfoglalása után az ujjurok vezetője megszerezte a kagáni címet és hadat viselt a csikek kagánja ellen. Mindaz amiről az 1–4 sorokban szó van minden valószínűség szerint 750 előtt történt, itt is, mint a terhini feliratban a török-ujgur törzsek korai történetének összefoglalásával van dolgunk. A 4. sorban szereplő 300 évnél megfelelő helyen a terhini feliratban 200 év áll. Bár a 200 évvel korábbi esemény éppen az I. Türk Kaganátus megalakulásának eseményeire utalhat (551 k.) míg a 300 évvel korábbi események vonatkozhatnak az onogur-bolgár vándorlásra és a kubáni-kaukázusi birodalom megalapítására (460 k.) aligha valószínű, hogy ezeket a nagy kerek számokat szó szerint kell venni. Az sokkal inkább valószínű, hogy a tezi felirat első sorában szereplő 70 év arra az időre vonatkozik, amikor 680 és 750 között az ujjurok a II. Türk kaganátuson belül éltek.

A 3. sorban szereplő Buzuq valószínűleg azonos a XI. századi Oguz-name Buzuq törzscsoportjával. Az Oguz-name másik törzscsoportja: Üč Oq. Itt a szövegünkben *uč* z áll, tehát mélyhangú *uč* és mélyhangú z. Ez lehet Üč (és) az vagy Učuz. Lehetetlen nem gondolni arra, hogy a közszói jelentések „tönkrement” illetve „értéktelen” hogyan csengenek össze. Mindenesetre a tezi felirat 2. és 3. sora és a terhini felirat számunkra oly fontos Keleti oldal 2. sora világosan összetartozik: *bodunî qaza barmîš uç uz kök äki atliyin tökä barmîš tezi 3.: Buzuq baši qaza (barmîš) uçuz kök äki atliyin tökä barmîš* illetve: terhini K2: *aqadir qasar äbdal bäsül yat az oyyuz ... tezi felirat: ... ëbir el aqadir qasar anta barmîš ...*

Az *aqadir qasar* előtt álló töredékes *ëbir el* lehet egy (elt)ebir eli vagy egy (s)ibir el is, az első betű ugyanis az az i, amely zárt e értékben is használatos. Annyi a két feliratos párhuzamos helyeinek összevetéséből bizonyosnak tűnik, hogy a terhini feliratban a népfelsorolás után szintén *anta barmîš* „ott elmentek” állt, tehát a felsorolt népek korai vándorlásáról van szó.

Bármilyen töredékes is a tezi és a terhini felirat, a két egymást részben kiegészítő szövegből annyi világos, hogy az első esetben említett *aqadir qasar*

egy korábbi időre vonatkozik, mint a második esetben „nyugaton” említett *qasar*. És ezzel eljutottunk ahhoz, a kérdéshez, hogy hogyan szerepelhetnek kazár csoportok az ujugrok között illetve mi az új feliratok jelentősége a kazár-ujgur viszony vitatott kérdésével kapcsolatban.

A kutatók egy része a kazárokat ujugur eredetűeknek tartotta. E nézet jeles képviselője Dunlop könyvében (1954) egy fejezetet szentel a kérdésnek (34–40), s bár a nyelvi nehézségeket maga is látja, azokat áthidalhatónak tartja. Minorsky a könyvről írott bírálatában (1958. 175) csak annyit jegyez meg, hogy a kazárok ujugur eredeztetése amely „Marquart, A. Z. Validi, A. Zajackowski stb. nézeteinek kombinációja, nemigen meggyőző”. Golden könyvében (1980. 55) csak röviden említi meg Dunlop fő érvét, de az egész eredeztetést elveti. Anélkül, hogy itt helyünk volna a kazárok ujugur eredeztetésének elméletére vonatkozó tudománytörténeti kérdések részletezésére, érvek és cáfolatok ismertetésére, elegendő rámutatnunk arra, hogy a kazárok állítólagos ujugur eredete Gibbon óta arra az adatra épül, hogy az ujuguroknak volt egy Ko-sa nevű törzse és a kínai források, ahol ez a törzsnév előfordul, ugyanezeket vagy hasonló hangzású írásjegyeket használnak a kazárok megnevezésére. (L. Dunlop: i. m. 34, 35, Golden: i. m. 55, 124). A kérdéses helyet legutóbb Hamilton (1955, 4–5) idézte, az ujugur törzsek felsorolásában ez a 6. törzs. Mint ezt előző cikkemben említettem, nem lehet kétséges, hogy a kínai adat rekonstrukciója is *qasar*. Abból a tényből, hogy a kazárok török neve *qasar* volt és hogy az ujugrok között volt egy *qasar* nevű törzs sok különböző következtetést lehet levonni. A tezi felirat jelentősége abban van, hogy világosan beszél a *qasar*-ok letelepedéséről az ujugur birodalom kialakulása idején. Ez pedig arra utal, hogy az ujugur birodalom kialakulásában egy bizonyos kazár csoportnak, törzsnak jelentős szerepe volt. Ez a kazár csoport vagy törzs ugyanúgy csatlakozhatott az ujugurokhoz, ahogy az ugyancsak a kazár birodalomból kivált kabar törzsek csatlakoztak a magyarokhoz. Hogy mi lehetett az az esemény, amelynek következtében egy jelentős kazár csoport otthagya a kazár birodalmat és csatlakozott a steppe leendő uraihoz csak találgathatunk. Időben a legközelebbi jelentős esemény, amely ilyen kiválást előidézhetett Marwan 737-es hadjárata volt, amelyben az arabok megverték a kazárokat, s a kazár uralkodónak, ha ideiglenesen is, fel kellett vennie az iszlámot.

A fentiek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az ujugur feliratokban a kazár népnév többször fordul elő és pedig mindig *qasar* alakban. A tezi és a terhini feliratban szerepelnek az *aqadir qasar*-ok ez a feliratoknál jóval korábbi időben nyugatra vándorolt nép, a kubáni, kaukázuson inneni kazár birodalom vezető törzse. A tezi és a sine uszu-i feliratban szereplő *qasar* csoport pedig azonos azzal a törzsszel, amelyiket a kínai források az ujugrok 6. törzseként tartottak számon. Az természetesen nem véletlen, hogy a távol nyugaton élő kazárok akkor kerülnek be a török korai történelembe, amikor maguk is megjelennek és jelentős szerepet töltenek be, többek között az ujugur birodalom megalakulásában.

2. A kazár népnév *kasar* alakja egy korai örmény forrásban

1982 júliusában K. R. F. Burrill és Halasi Kun Tibor professzorok meghívásának eleget téve előadást tartottam a Columbia egyetemen a kazár kérdéstről és ezen jelen volt P. Golden is. Az előadást követően számomra igen tanulságos beszélgetést folytattunk a kazár problémákról. E beszélgetéshez

mintegy pótlásként írta P. Golden augusztus 11-én kelt levelét. Ebben, többek között, felhívja figyelmemet, hogy Moses Dashuranci örmény történetíró munkájában szerepel egy *čeatc Kasar* és egy *čeatcn Xazr* nevű személy (vö. Golden: i. m. 173–174). Levelét a következő sorokkal zárja: „Being overly cautious in my book, I noted the possibility of such an identification, but tended to discount it. Now, in light of your new approach, I think it is certainly possible and one could not be faulted for at least suggesting the strong possibility of their being one and the same. If so, you would have a strong link of *Qasar* and *Qazar*.” Az aligha lehet kétséges, hogy a két személy azonos, sokkal inkább zavaró, hogy a névalakok biztosan romlottak. Ezzel Golden is tisztában van. Dowsett (1961. 167, 168, 170) a fordításához adott jegyzetapparátusában jelzi a különböző kéziratok olvasatait. A Kasar alak egy alkalommal fordul elő és minden kéziratban így van, a Xazr alak két helyen található és az összes kéziratok egyaránt X-t és z-t írnak (a többi betűben van eltérés). A kérdéses személy a „hunok” *il-iteuēr*-jének alárendelt tisztviselője, aki, a szöveg szerint, a khoraszáni *il-tigin*-nel volt egyenrangú. *Il-iteuēr*-ről tudjuk, hogy ez eredetileg cím volt, amelynek viselője azt a kazár kagántól kapta annak lányával együtt. (L. Dowsett: i. m., 160). Ennek az *il-iteuēr*-nek volt egy *Awēi tarxan* nevű hadvezére és ennek „kamarása” volt *čeat [čeatcn Kasar] Xazr*. Egyet kell értenünk Goldennal, aki nem fogadja el Dowsett javaslatát, hogy a *čeat* a *šad* cím lenne, ugyanis az még ebben az időben egy igen magas rang volt, míg a kérdéses személy egy viszonylag alacsonyrangú tisztviselő. Zavaró a sorrend is, *Kasar šad*-ot várnánk. Dowsett jegyzi meg (i. m. 168) hogy egyes kéziratokban a *čeatcn* helyett *katen* áll. Lehetséges, hogy ez őrizte meg a jobb alakot és itt a *katun* a királynő, uralkodó, tisztségviselő felesége illetve az ő udvartartásához tartozó személyre történik utalás. A kérdést érdemes lesz armenista szakembernek közelebbről megvizsgálni.

3. A kazárok és magyarok egy 950 körül írt északolaszországi héber forrásban.

Az NyK 1981: 2-ben írott cikkemben a kazár népnév korai feljegyzéseinek egyikében-másikában szereplő első szótagbeli *-o-*-val kapcsolatban azt írtam: „Bár nem lehet figyelmen kívül hagyni a *Sefer Josippon Xozar* (xwzr) adatát, mely aligha tükröz szláv közvetítést...”. Cikkem megírásakor még csak Golden nyomán ismertem ezt az adatot. Scheiber Sándor hívta fel a figyelmemet, hogy ennek a fontos munkának van egy újabb kritikai kiadása. Az 1978-as kiadásból volt szíves ellenőrizni az adatot, úgyhogy a cikkemben nem kellett javítanom. Cikkem leadása után kaptam meg a kritikai kiadás szerzőjétől D. Flussertől a Josippon 2. javított kiadását (1980, 1981), továbbá O. Pritsak (1978) cikkét, amelyben még a régi Harkavy-féle kiadást (1874) idézi. Az új kritikai kiadás lényeges helyeken tér el a Harkavy-féle szövegtől ezért itt közlöm a Flussser féle kiadás szövegéből a Togorma tíz törzsének névsorát: *kwzr, pyčnq, aln, bulgr, knbyma, twrq, bwz* (olv. *qwz*), *zkwk, awgr, twlmc*. A Josippon szerzője ehhez hozzá teszi, hogy a fenti tíz törzs közül a könyv megírásának idején az *awgr*, a *bulgr* és a *pyčnq* már a Danubi vagy más néven Dunaj (*dwnyy*) partján laknak. A fentiek alapján módosítanom kell korábbi nézetemet, ugyanis a népnévlista világosan szláv eredetű. Itt most csak annyit jeleznék, hogy az *awgr* íráskép *ugr*-nak olvasandó és a magyarok neve, akik a bulgárokkal és a besenyőkkel együtt ekkor már a Duna partján éltek. Ennek értelmében a *kwzr* is *kozar*-nak olvasandó és szintén szláv közvetítésre mutat.

Ez a Bíborbanszületett Konstantinnal egyidejű forrás többek között azért igen fontos, mert, mint ismeretes a bizánci császár „türk” néven nevezi a magyarokat. A népnévlístában szereplő *tuwq torq*-nak olvasandó és nem a magyarokat jelöli. A Josippon magyar és steppetörténeti vonatkozásainak feldolgozása avatott hebraista szakértőre vár.

4. Kásgarí Xuzar adata

Cikkemben idéztem J. Denyt, aki tudomásom szerint elsőnek vonta be Kásgarí *Xuzar/Xozar* adatát a kazár népnév történetének tárgyalásába. Az eddig rendelkezésre álló és Besim Atalay által kiadott faksimilén nem lehetett megállapítani, hogy a *ħ* feletti damma, vagyis a labiális magánhangzót jelölő mellékjel, már ott volt-e az eredeti kézirat (másolat) szövegében, vagy pedig későbbi kéztől származik. Azt ugyanis régebben tudtuk, hogy az unikum kézíraton több későbbi kéz jól megkülönböztethető, mert a tinták színe eltér. Azóta megjelent Dankoff és Kelly Kásgarí kritikai kiadásának első kötete (1982) ők az eredeti illetve színes fénykép alapján mindig jelzik, hogy későbbi kéztől származik-e egy mellékjel vagy sem. Az i. m. 312. oldalán közlik az adatot, a damma írása nem utal kései kézre, a meghatározás „Name of a place in the country of the Turks”. Cikkem megírása óta sikerült Kásgarí helynévi adatát azonosítani. A helység mai neve Guzar, mintegy 120 km-re DDNy-ra Szamarkandtól, 51 km-re DK-re Karsi-tól, az Özbég SzSzK-ban. A helynév korábbi alakja *Ĥuzar* formában számos forrásból ismeretes, (I. Mirza Haidar Tarikh-i-Rashidi, ed. N. Elias, E. D. Ross, 1895, térkép és Barthold, *Sočinenija*, különböző köteteknek földrajzi indexét, ahol a helynév számos előfordulását idézik.) Ennek következtében megállapítható, hogy Kásgarí *Xuzar* adatának semmi köze a kazár népnévhez és így a Deny által javasolt etimológia (*quz eri* 'északi emberek') egyetlen török adata is elesik.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Irodalom

Az előző cikkben nem idézett művek:

- DANKOFF, R., KELLY, J. (ed.) *Maḥmūd al-Kāšyārī. Compendium of the Turkic dialects I.* Harvard University Printing Office. Sources of Oriental Languages and Literatures 7. 1982.
- DOWSETT, C. J. F. (transl.) *The history of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci,* London 1961.
- FLUSSER, D., *The Josippon (Josephus Gorionides). I—II* Jerusalem 1980, 1981.
- GABAIN, A. von, *Alttürkische Grammatik, 2. Aufl.,* Leipzig 1950.
- MINORSKY, V., *A New Book on the Khazars.* Oriens 11 (1958): 2: 122—145.
- PRITSAK, O., *The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism: Harvard Ukrainian Studies 2* (1978): 3: 261—281.
- SINOR, D., *Az urál-altájai nyelvek egy különösen elterjedt morfémájáról: Tanulmányok.* Budapest 1982. 1—14.

Some New Data on the History of the Ethnonym *Khazar*

by ANDRÁS RÓNA-TAS

This paper offers some additions to a longer one in NyK 1982: 2.

The author had in 1982 the opportunity to check on the spot the Terhin inscription where the form *qsr* i.e. Qasar occurs. He also obtained in Ulan Bator a new publication

of Šinehüü, who edited along with a revised version of the Terhin inscription two newly found runic inscriptions.

1. The Tez inscription is of major importance for Khazar history. The author establishes the chronology of the early Uyghur inscriptions as: Tez 750, Terhin 752—753, Šine usu 759. The ethnonym Qasar occurs twice in the Tez inscription. It is stated in line 14 that the Qasars were settled in the West (from the seat of the khagan). A comparison with the parallel text in the Šine usu inscription makes it clear that this Qasar tribe is the same which figures in the Chinese sources as Ko-sa, the 6. tribe of the Uyghurs. In line 2 of the Tez inscription we find the Aqadir Qasar in a place parallel to that of the Terhin inscription. The name Aqadir Qasar denotes the Khazars of the Kuban region. The author expresses the opinion that the Qasar tribe which joined the Uyghurs left the Khazar Empire not earlier than the late 730s.

2. P. Golden called the attention of the author to the Armenian chronicle of Dasxuranci, where one and the same person is called once *ceat* Qasar and twice *ceaten* Xazr. If the first occurrence is not a miswriting or scribal error we have an interesting example of Qasar = Xazar. It is possible that instead of *ceaten keaten* has to be read and interpreted as *katun*.

3. In the new critical edition by D. Flusser of the Sefer Yosippon (about 950) the names of the ten tribes of Togorma differ from those given in the earlier edition of Harkavy. The list shows a clear Slavic influence or immediate Slavic origin. The name of the Khazars has to be read *kozar* and the Hungarians figure as *ugr*.

4. J. Deny has connected the ethnonym Khazar with a place name in Kāšgari's Divān written as *Ĥuzar* or *Ĥozar*. The author has succeeded in identifying this place. It is the present-day Guzar, earlier *Ĥuzar* 120 kms. SSW of Samarkand. This excludes the possibility of connecting this place name with the ethnonym Khazar.